

Az erdélyi fejedelmek szerepe a kassai és az eperjesi református gyülekezetek alapításánál*

Kónya Annamária

Kassa szabad királyi város, mint Felső-Magyarország egyik legfontosabb gazdasági és adminisztratív központja, német polgárságával, fejlett gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai révén rendelkezett azokkal az alapvető feltételekkel, melyek a reformáció gyors befogadásához vezettek. Már a mohácsi események előtti időszakban több humanista és a protestáns tanok iránt fogékony, művelt ember működött rövidebb-hosszabb ideig Kassán. Itt említhetnénk meg Henckel János¹ humanistát vagy az 1531-ben a magyar gyülekezet papjaként működő Dévai Bíró Mátyást.² Dévai nagy tudásának és tekintélyének köszönhetően hamar elnyerte a kassai polgárok szimpátiáját, ami abban is megnyilvánult, hogy az egri püspök által bebörtönzött Dévai kiszabadításáért Kassa polgárai mindent megtettek.³ Annak ellenére, hogy a fiatalabb generáció Dévait „magyar Lutherként” szokta emlegetni, teológiai szempontból Melanchton Fülöp, a svájci reformátorok, leginkább Bucer Márton hatását lehet érzékelni teológiai írásaiban. Ezt igazolja maga Stöckel Lénárt bártfai rektor megjegyzése, amikor úgy írt Dévairól, mint a „középső út” követőjéről. Sokszor Dévait a svájci reformációs tanok terjesztőjeként is jellemzik, de ez csak élete utolsó éveiről mondható el, mikor is harmadik wittenbergi látogatása után, 1541-ben, hazatérve bizonyos kálvinista elemeket iktatott prédikációiba. Kassa város kálvini reformációjában viszont neki semmilyen szerepe nem volt, hiszen abban az időben már nem ott tevékenykedett. Mindenesetre le lehet szögezni, hogy Kassa, mint az öt felső-magyarországi szabad királyi város szövetségének („pentapolisz”) tagja, a reformáció kezdetétől a lutheri ortodoxia központjaként fejlődött. A kálvinizmus, mint a reformáció második legnagyobb irányzata, a 16. század 50-es éveiben kezdett erőteljesebben

* A tanulmány a VEGA 1/0700/13 *Osobitosti konfesionalneho újvinu východného Slovenska v 16-18. storočí* című projekt keretében készült.

¹ Henckel János (1481, Lócse – 1539, Boroszló) humanista, a katolikus egyház tisztviselője. A Thurzó család támogatásának köszönhetően Krakkóban, Bécsben és Páduában végezte tanulmányait. Visszatérve Magyarországra 1531-ben Lócsén volt plébános, később Mária királyné udvari papja, 1526-ban Kassán, aztán Schweidnitzben, majd Boroszlóban tevékenykedett. Korának több humanistájával is kapcsolatot tartott, például Rotterdami Erazmusszal és Melanchton Fülöppel, ezért viszonylag nyitott volt a reformáció szellemiségére is. Magyar Nagylexikon. 9. köt. Bp., 1999. 374. p.; *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava, 2001. 127. p.

² Dévai Bíró Mátyás (1500 körül, Déva – 1545, Debrecen), tanulmányait Krakkóban, Wittenbergben végezte. A magyarországi reformáció első terjesztői közé tartozott, mint prédikátor működött Budán, Kassán, Debrecenben. A reformáció terjesztése miatt üldözték, több alkalommal be volt börtönözve. ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 148–149. p.

³ DIENES DÉNES: *A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület a 16. században*. I. In: *Historia Ecclesiastica*, 2011. 1. sz. (továbbiakban: DIENES, 2011.) 25. p.

terjedni Magyarországon. Első terjesztői lutheránus prédikátorok voltak, akik máig nem teljesen megmagyarázott okok miatt továbbmentek reformációs fejlődésükben, és végül is a kálvinizmust teljesen magukévá tették. Ezen oknál fogva a mi térségünkben ez a folyamat a „második reformáció” elnevezést kapta.⁴ Az új tanítás elveit ismét fokozatosan iktatták be a vallási életbe, ezért sokszor nem is lehet teljesen biztosan megállapítani, melyik irányzat követője az illető, illetve hogy pontosan mikor is akceptálta véglegesen az új tanítást. A prédikátorokon kívül még a külföldről visszatért diákok és kereskedők is hoztak magukkal reformációs tanokat. Maga Kálvin János gazdag és szerteágazó levelezésével is sokat tett a svájci reformáció elterjedése érdekében. A kálvinizmus hódítását a nemesi és arisztokrata családoknak is köszönhetette, Felső-Magyarország északi területein például a Homonnai Druhethek közbenjárásával alakult számos magyar, sőt még szlovák és ruszin református gyülekezet is.⁵

A kálvinizmus terjedésének kezdetén a lutheránus egyház már az egyházi struktúra kiépítésénél tartott, hitvallásokat adtak ki, zsinatokat rendeztek, espereseket választottak. Mivel abban az időben a kálvinizmus törvényileg is tiltva volt, a lutheránus vezetés – egyrészt tartva a hatóságok esetleges beavatkozásától, nem akarva kockáztatni a megmaradását, de félve a hívek elpártolásától is – kezdetől fogva nagy ellenszenvvel viseltette a kálvinista reformátorokkal, illetve a svájci reformációs tanítás híveivel szemben. Ez a kölcsönös antipátia és kemény intolerancia több évtizeden keresztül tartott, és meghatározta a két protestáns vallás viszonyát. Magyarországon belül ez a belső harc leginkább a szabad királyi városokban, így Kassán és Eperjesen, nyilvánult meg a legerőteljesebben.

A felső-magyarországi szabad királyi városok a lutheranizmus felé hajló nagyszámú német polgársággal a lutheri egyház központjaivá fejlődtek, és minden eszközt bevetve védték városuk vallási egységét, gátolva ezáltal a kálvinizmus behatolását és elterjedését. Tehát a felső-magyarországi szabad királyi városokban, ahol többségben lévő német lakosság élt, a kálvinizmusnak nem volt esélye nagyobb számú hívő megszerzésére, míg a magyar, illetve más etnikumú lakosság által lakott területeken nagyon gyorsan elfogadták.⁶ Tehát a szabad királyi városokban a lutheri városvezetés meg tudta védeni a hit dominanciáját, azokon a területeken, ahová már nem ért el a városok magisztrátusainak fennhatósága (a mezővárosokban, nemesi uradalmaiban), a kálvinizmus hódított teret nem befolyásolva a lakosság etnikai – magyar, szlovák vagy ruszin – hovatartozásától.

Ilyen körülmények között Kassán, ahol jelentős német és magyar lakosság mellett szlovákok is éltek, több évig tartó kemény küzdelem zajlott a lutheránus és kálvinista hívek közt, ami természetesen nagyban jellemezte

⁴ A kálvini reformáció közép-európai terjedésének magyarázatára vonatkozó koncepciót az 1980-as években vetették fel, pl.: Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation”. Hrsg.: Shilling, Heinz. Gütersloh, 1986.

⁵ KÖNYOVÁ, ANNAMÁRIA – KÓNYA, PETER: Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16–18. storočí. Prešov, 2010. 13–23. p.

⁶ DANIEL, DAVID PAUL: Konfesionalizmus a konfesionalizácia ako historická interpretatívna paradigma. In: Konfesionalizácia na Slovensku v 16–18. storočí. Ed.: Kónya, Péter. Prešov, 2010. 6–17. p.

a város egyházi életének fejlődését és a református egyház kialakulását a városban.

Kassán a svájci reformáció tanai nagyon gyorsan kezdtek terjedni. Egyik fő oka ennek a magyar polgárság volt, mely pont a magyar prédikátoroknak köszönhetően ismerkedett meg az új, kálvini eszmékkel. Ugyanis több magyar prédikátor előtte olyan országrészben tevékenykedett, ahol a svájci reformáció akadály nélkül terjedhetett. Az első személy, aki kimutathatóan a református tanok szerint prédikált Kassán, Szentkirályi Antal magyar pap volt 1555-ben. Az öt város szövetségének vezetősége szinte azonnal felhívta Kassa magisztrátusának figyelmét a magyar prédikátor viselkedésének elfogadhatatlanságára, és felszólították a város elhagyására.⁷

Két évvel később Szegedi Gergely, a református hit akkor már ismert terjesztője működött Kassán.⁸ A város evangélikus vezetésén kívül Radasin Mihály sárosi esperes és Stöckel Lénárt bártfai rektor is fellépett, aki Szegedit „kacérnak” nevezte. Szegedi hamarosan elhagyta a várost és a magyar kálvinizmus központjában, Debrecenben folytatta tevékenységét. Kassa város vezetése viszont nem tudta sokáig visszatartani újabb kálvini szelvényben prédikáló egyházi személy működését.

1560-ban Huszár Gál kis ideig prédikált Kassán.⁹ Rövid működése idején az egri püspök, Verancsics Antal elfogatta és börtönbe záratta, viszont a város lakossága császári csapatok segítségével kiszabadította, később szintén Debrecenben talált menedéket.¹⁰ A következő református prédikátor 1567-ben Gyarmathy Bíró Mátyás volt, aki nagyon energikusan fellépett a templomi képek ellen. A felső-magyarországi kapitány tiltakozása után viszont neki is távoznia kellett Kassáról.¹¹

Az evangélikus városvezetés növekvő ellenszenvé miatt a kálvinisták kénytelenek voltak a hitüket csak titokban megvallani (praktizálni), amit a történetírás titkos, illetve kriptó-kálvinizmusnak nevez. Itt viszont azt a tényt is rögzíteni kell, hogy a kriptó-kálvinista váddal sokszor a mérsékelt lutheranizmus híveit is vádolták, holott ők csak Melancthon Fülöp kompromisszumra hajló tanítását vallották. Így illették kriptó-kálvinizmussal a

⁷ BODNÁROVÁ, MILOSLAVA: Reformácia vo východoslovenských mestách v 16. storočí. In: Reformácia na východnom Slovensku v 16.-18. storočí. Ed.: Uličný, Ferdinand. Prešov, 1998. 27–28. p.

⁸ Szegedi Gergely, mint az 1569-ben megjelent protestáns énekeskönyv szerzője ismert. Szegeden született, Wittenbergben tanult, 1557-ben Debrecenben tanár, majd később Tokajban és Egerben prédikátor. Pallas Nagy Lexikona. 15. köt. Bp., 1897. 506. p.

⁹ Huszár Gál (1512 körül – 1575, Pápa) életéről kevés adatunk van. 1554-ben említik először, amikor Oláh Miklós esztergomi érsek üldözése elől menekülve, Magyaróváron kapott papi állást. Ebben az időben ismerkedett meg Hoffhalter Rafaele bécsi nyomdással, akitől elsajátította a könyvnyomtatás mesterségét. Magyaróváron könyvnyomdát rendezett be, több református írást kiadott, például Mélius Juhász Péter első könyvét. Később Komáromban, Nagyszombatban, Komjátiban működött. Magyar nyelvre fordította a *Heidelbergi kátét*, kisebb gyerekeknek is írt kátét, melyet 1630-ban a pápai református zsinat tankönyvnek ismert el. Legnagyobb terjedelmű munkája *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok* 1574-ben jelent meg. ZOVÁNYI, 1977. 271. p.

¹⁰ ZOVÁNYI, 1977. 271. p.

¹¹ DIENES, 2011. 45–46. p.

kassai magyar prédikátort, Thoraconymus Mátyást. Ő végül is a 80-as évek elején Kassát elhagyta, és a református hithez való viszonyát azzal is bizonyította, hogy Sárospatakon vállalt tanári állást, később az iskola rektora-ként is működött.¹²

A kassai evangélikus városvezetés minden irányban nagyon felügyelt az evangélikus hit kizárólagosságára, ezért 1581-ben megbízta az evangélikus prédikátort, hogy tartsa szemmel az iskolákat is, nehogy valamiféle kálvini tanítás terjedjen ott.¹³ Minden tiltó intézkedés ellenére a reformátusok száma Kassán egyre csak nőtt. Ebben a magyar prédikátorok játszottak jelentős szerepet, akik népszerűek voltak Kassa magyar lakossága körében, de a törökök által uralt területekről is sok református bevándorló érkezett a városba. Viszont ezek a változások sem tették lehetővé a kassai reformátusok számára, hogy megalakítsák saját városi gyülekezetüket. Ennek legfőbb akadályát a város evangélikus vezetése jelentette, mely – hasonlóan más felső-magyarországi szabad királyi városokhoz – szigorúan őrizte a város vallási homogenitását. A református hívek csak magánházakban vagy valamelyik vidéki gyülekezetben tarthatták istentiszteleteiket, leggyakrabban a közelben fekvő Bárca faluban.¹⁴

Ebben a helyzetben fontos szerepe lett az erdélyi fejedelmeknek, akik nagymértékben hozzásegítették a kassai reformátusokat a gyülekezet megalakításához. Már Bocskai István is tett erre irányuló lépéseket, miután 1604 őszén Kassa városát választotta székhelyévé. A kassai magyar prédikatori helyet Bocskai István kezdeményezésére az ő udvari papja, Alvinczi Péter foglalta el. Alvinczi akkor már ismert teológus, korábban váradi református papként és bihari esperesként tevékenykedett. Nagy szerepe lett abban, hogy református volta ellenére, mint az evangélikus gyülekezett papja, sikerült viszonylag békés módon elérnie a református hit további terjedését és a két protestáns gyülekezet több évig tartó békés együttélését. Természetesen Alvinczinak – mint az evangélikus gyülekezett tagjának – külsőleg be kellett tartania a lutheri ortodoxia elemeit (esküdtél az Augusztánára és a Liber Concordiaera, az úrvacsoránál az ostya használata, templom berendezése), de a vallási életbe sikerült beépítenie a református felfogás több elemét. Elvetette az alba hordását és az egyéni gyónást. Részt vett az abaúji esperesség zsinatain, káplánjait az abaúji esperes iktatta be. Így lehetővé tette a kálvinizmus elemeinek beszivárgását az evangélikus gyülekezet életébe és annak fokozatos transzformációját reformátusra. Mindemellert kitűnő teológusként nagy elismerést szerzett magának Kassa lakossága körében. Alvinczi tevékenysége idején lényegében iratlan unió jött létre a kassai evangélikusok és reformátusok között, mely egészen 1634-ben bekövetkezett haláláig tartott.¹⁵

¹² SEBŐK MARCELL: Humanista a határon. A késmarki Sebastian Ambrosius története. Bp., 2007. 177. p.; SZENTIMREI MIHÁLY: A sárospataki református kollégium története. Sárospatak, 1996. 9. p.

¹³ SZABÓ LAJOS: Kassai kálvinista krónika. (1644–1944) Kassa, 1944. (továbbiakban: SZABÓ, 1944.) 6. p.

¹⁴ SZABÓ, 1944. 6–7. p.

¹⁵ RÉVÉSZ KÁLMÁN: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. Bp., 1894. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1894.) 18–27. p.

Alvinczi halála után az evangélikus és református hívek békés együttélése felbomlott, a magisztrátus és a reformátusok közt nyílt harc alakult ki. Mivel a reformátusok nem voltak megelégedve a város által kinevezett magyar pappal, inkább a szomszédos Bárcára jártak istentiszteletre. Az abaúji esperesség vezetése is igyekezett megfelelő káplánt biztosítani a reformátusoknak, de eredménytelenül. Így egészen az 1640-es évek első feléig a kassai kálvinisták prédikátor nélkül voltak. A református hívek mellett a katolikus polgárok és a katonaság Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitánynál is igyekeztek elérni jogaikat a vallási élet terén.¹⁶

A kassai református gyülekezet megalakulását az elkövetkező politikai események tették csak lehetővé, mikor is I. Rákóczi György 1644 tavaszán katonáival elfoglalta a várost. Húsvét idején, pontosan 1644. március 27-én megalakult a kassai református gyülekezet, de nem mint városi, csak udvari (*ecclesia aulica*), és az istentisztelet helye az ún. királyi házban lett kijelölve.¹⁷ Az udvari prédikátor posztját Regéczi András töltötte be. Egyidejűleg létrejött a református iskola is, mely gimnázium jellegű intézményként működött.¹⁸

Az 1647. évi országgyűlés 18-19. cikkelyei tették lehetővé, hogy Kassán az udvari gyülekezet átalakulhasson városi gyülekezetté, így szereztek jogosultságot templomépítésre reformátusok és katolikusok egyaránt.¹⁹ Szintén a linzi béke értelmében Kassa szabad királyi város átkerült az erdélyi fejedelemség fennhatósága alá. Így a kassai magisztrátusnak 1648-tól meg kellett túrnie az akkor még mindig udvari gyülekezetként működő reformátusokat, holott a híveknek sok, az egyházi élettel kapcsolatos dolog továbbra is tiltva volt. Helyzetük még nehezebbé vált I. Rákóczi György halála után, amikor Kassa visszakerült a királysághoz és az evangélikus városvezetés mindenáron meg akarta szüntetni a református gyülekezetet. Az 1649-es országgyűlésen Kassa küldöttsége ismét a vallási egységet akarta elérni, ezért megtagadta az előző, katolikusokról és reformátusokról szóló törvénycikkek betartását. Igyekezetük ellenére az országgyűlés megerősítette az érvényben lévő törvényeket, és a város vezetésének előírta a szabad vallásgyakorlás engedélyezését, továbbá kötelezte a tanácsot, hogy templom, iskola és parókia építésére jelöljön ki helyet a reformátusok számára. Mivel a magisztrátus továbbra is vonakodott betartani a rendelkezéseket, maga Pálffy Pál nádor és Wesselényi Ferenc főkapitány látogatták meg Kassát, engedelmességre kényszerítve a magisztrátust. Végül 1650 elején a kassai reformátusok megkapták a telket a templom, a parókia és az iskola építéséhez (A terület a Mészáros és a Keskeny utcák sarkán, a vágóhíd mellett volt.²⁰) . 1651-ben elkezdődtek az építkezési munkálatok, a templomot 1654-ben fejezték be. Kassa első református papjai Regéczi Horváth András és Czeglédi István lettek.²¹

A kassai református gyülekezet az abaúji esperességhez tartozott, megalakulásától egészen az erőszakos rekatolizáció idejéig működött. A temp-

¹⁶ RÉVÉSZ, 1894. 41–46. p.

¹⁷ RÉVÉSZ, 1894. 51. p.

¹⁸ ZOVÁNYI, 1977. 299. p.

¹⁹ Corpus Juris Hungarici. Tyrnavia, 1734. 172–173. p.

²⁰ RÉVÉSZ, 1894. 81–82. p.

²¹ SZABÓ, 1944. 28–43. p.

lomot 1673-ban konfiskálták, egy évvel később az iskolát is.²² A két református prédikátort, Bithó Ádámot és Kécske Miklóst az 1674-es pozsonyi törvényszék elé idézték.²³ A református gyülekezet megújulása 1682 nyarán következett be, amikor Thököly Imre kurucai foglalták el a várost. A felkelés ideje alatt a reformátusok visszakapták templomukat, iskolájukat és minden elkobzott vagyonukat. Mindezt a felkelést követően, egészen 1696-ig birtokolták, mikor is a soproni vallási cikkelyek értelmében csak a városfalakon kívül épített fatemplomban tarthatták istentiszteleteiket, és szintén fából ácsolt iskolaépületben a tanítást.²⁴

A kassai református gyülekezet egészen a II. Rákóczi Ferenc-felkelésig a külvárosban működött. Ebben az időszakban (1685 és 1705 között) a kassai református iskola egy ideig menedéket nyújtott a Sárospatakról Báthory Zsófia által elűzött diákok és professzorok számára.²⁵ A kassai reformátusok városi templomukat csak a kurucok szécsényi országgyűlésének határozatai után kapták vissza. Egy vegyes bizottság döntése alapján 1705 januárjában végre újra övék lett a templomuk.²⁶ Csupán rövid ideig használhatták, mert a szatmári béke után 1711-ben ismét el kellett hagyniuk, egészen a jozefinizmus koráig a külvárosi fatemplomban tarthatták csak istentiszteleteiket.²⁷

1713-ban Gyarmathi Tamás, majd Gyöngyösi Pál látta el a református prédikatori teendőket.²⁸ A 18. század végén a kassai gyülekezetnek egyáltalán nem voltak filiái, papjukat Nánási Andrásnak hívták.²⁹ A református gyülekezetnek a városba való visszatérésére csak II. József türelmi politikája következtében, az 1780-as években került sor.

A másik felső-magyarországi szabad királyi város, ahol az erdélyi fejedelmek közbenjárására református gyülekezet alakult, Eperjes volt. Az itteni gyülekezet a kassaihoz képest jóval később alakult meg, kisebb is volt annál, melynek szerteágazó okai voltak. Ilyennek tekinthetjük a magyar polgárság jóval kisebb arányát, valamint azt a tényt, hogy – Kassával ellentétben – Eperjes soha nem került az erdélyi fejedelmek birtokába. Továbbá fontos, hogy a reformáció kezdetétől Eperjes a lutheranizmus erős bástyájának számított. A kálvini tanok megjelenésére vonatkozóan nincsenek pontos adataink, de biztosnak mondható, hogy a 17. század közepéig nem haladták meg a kriptokálvinizmus szintjét, annak ellenére, hogy a város több ismert személyisége kötelezte el magát az új tanokkal.

A 17. században Kassához hasonlóan Eperjesen is beszélhetünk az evangélikus városvezetés és a helyi reformátusok konfliktusairól. Szigorú-

²² SZABÓ, 1944. 62–64. p.

²³ RÁCZ KÁROLY: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. 2. Lugos, 1899.

²⁴ SZABÓ, 1944. 67–72. p.

²⁵ ZOVÁNYI, 1977. 299. p.

²⁶ SCHIESSLER GÁSPÁR: Emlékezetes megjegyzések mindarról, ami Kassa szabad királyi városban történt. In: Rákóczi tükrök. Szerk.: Köpeczi Béla – Várkonyi Ágnes. 1. Bp., 1973. 515. p.

²⁷ ZOVÁNYI, 1977. 299. p.

²⁸ Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára. R.G. VII. 4/1. (= Az abaúji református esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1713–1714.)

²⁹ CSÁJI PÁL: A magyar református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. In: *Egyháztörténet*, 1958. 1. sz. 50. p.

an elutasították az akkor már híres pedagógus, Comenius János rektori működését az iskolában. A gondolat, miszerint Comenius tölthetné be a városi iskola rektori tisztét, a pedagógus 1655-es eperjesi látogatása folyamán fogalmazódott meg. Két volt diákja, az akkoriban német prédikátorként működő Sartorius-Schneider János, illetve az iskola konrektora, Curiani János igyekeztek meggyőzni a városi tanácsot arról, hogy érdemes meghívni Comeniust rektornak. E javaslat ellen nagyon szigorúan fellépett a helyi magyar prédikátor, Madarász Márton, aki azzal érvelt, hogy Comenius mint a „morva testvérek” („jednota bratská”) püspöke elősegítené a kálvini tanok beszivárgását, a város felekezeti összetételének megbonthatását. Ezek a szempontok nem voltak teljesen alaptalanok, hiszen ismert volt, hogy a 17. század folyamán a testvéri egység tanítása erősen hasonlított a Kálvin tanaira. Az eperjesi evangélikus magisztrátus számára ezért Comeniusnak a városban való szerepvállalása – pedagógusként és tudósként való alkalmassága ellenére – elképzelhetetlennek bizonyult.³⁰

Eperjesen a református hit első követői magyar polgárok lettek, főként a városban lakó földbirtokosok közül kerültek ki. A református gyülekezet – a kassaihoz hasonló okok miatt – csak a 18. század végén alakult meg. A Thököly-felkelés időszakában visszaállították a vallásszabadságot, de az evangélikus városvezetés továbbra is intoleránsnak bizonyult úgy a katolikusokkal, mint a reformátusokkal szemben. Ezért 1683-ban a református polgárok kérvénnyel folyamodtak Sáros vármegyéhez, hogy engedélyezze számukra a szabad vallásgyakorlatot (beleértve a temetést és keresztelést is), továbbá templomépítés céljára jelöljenek ki számukra telket.³¹ Feltételezhetően a vármegye, sőt Thököly fejedelem közbenjárása nyomán a következő hónapokban javult az evangélikus magisztrátus és az eperjesi reformátusok viszonya, 1684-ben már saját prédikátort is tarthattak.³² Templomot viszont nem sikerült építeniük, így feltehetően magánházaiban tartották istentiszteleteiket.

Az eperjesi református gyülekezet megalakulása II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának köszönhető. Mikor 1704 végén a kurucok elfoglalták a várost, ismét visszaállították a vallásszabadságot, a reformátusok pedig joggal számíthattak vallási sérelmeik orvoslására. Feltehetően 1704 decemberében történt, hogy a kurucokkal nemcsak evangélikus papok, hanem református prédikátor is érkezett Eperjesre. A reformátusok egy sóvári nemes, Soós István házáat használták kápolnának, ahol Rimaszombati Kazai János prédikált.³³ Természetesen továbbra is igyekeztek helyet szerezni saját templomuk felépítéséhez. Az eperjesiek kérvényét az 1705-ös

³⁰ FRENÝÓ, EUDOVÝT: Prečo nepovolali Prešovania Jána A. Komenského za rektora Kolegia? In: Sborník prác profesorov ev. kol. slov. gymnázia v Prešove 1940. Prešov, 1940. 164–166. p.; GÖMÖRY JÁNOS: Az Eperjesi Ev. Kollégium, 1531–1931. Prešov, 1933. 55. p.; HÖRK JÓZSEF: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896. 61. p.

³¹ Štátny archív (továbbiakban: ŠA.), Prešov. ŠŽ 2. N 19/1688. (= Az eperjesi reformátusok panasza a vármegyének a szabad vallás gyakorlat gátolása ügyében.)

³² ŠA. Pob. Prešov. Mag. Prešov. 15. (= Számadási könyv, 1684–1685.)

³³ ESZE TAMÁS: Az eperjesi református egyházközség. In: Rimaszombati Kazai János: Zöld olajfaágat szájában hordozó Noé galambja. Bp., 1944. (továbbiakban: ESZE, 1944.) 4. p.

szécsényi és az 1707-es ónodi országgyűlés is tárgyalta.³⁴ Az eperjesi kálvínisták „lobbízása” sikerrel járt, a következő év elején felépítették fatemplomukat. Első papjuk, az említett Rimaszombati Kazai János, több ismert vallási elmélkedés szerzője lett. Távozása után, 1709-ben az addig katonai papként működő Németi P.János foglalta el a helyét, aki elhunyt pestisben a következő évben. Őt követte Zemlényi Ferenc, aki egészen a gyülekezet megszűnéséig református papként szolgált Eperjesen.³⁵

Az eperjesi református gyülekezet rövid működése hamarosan a város császári hadakkal való elfoglalása után befejeződött. A református templomot a jezsuiták vették át, faanyagát a helyében épített katolikus kórház építésére használták fel.³⁶ A templom konfiskálása után az eperjesi református gyülekezetet nem alapították újra.

Mindebből világosan kitűnik, hogy az erdélyi fejedelmek kulcsfontosságú szerepet játszottak nemcsak a kassai, de az eperjesi református gyülekezet megalakulásában és fennmaradásában egyaránt. Kassán – az evangélikus városvezetés ellenszenvé ellenére – Bocskai István és I. Rákóczi György közbenjárása, valamint intézkedései lehetővé tették a református gyülekezet megalakulását. A közösség Thököly Imrének és II. Rákóczi Ferencnek köszönhette a rekatolizáció általi fenyegetettségének megszűnését, amikor a szabadságharc idején sikerült, ha csak rövid időre is, a rendes egyházi élet megindítása. Eperjes szabad királyi városban a már említett okok miatt a református gyülekezet megalakulása majdnem egy fél évszázaddal későbbre húzódott, de az erdélyi fejedelmek (Thököly és Rákóczi) ebben is fontos szerepet játszottak, hiszen az általuk foganatosított intézkedések eredményezték végül is az eperjesi reformátusok számára a néhány évig tartó rendes vallási életet.

Felső-Magyarország szabad királyi városai, beleértve Kassát és Eperjest a terület fontos gazdasági, adminisztratív, iskolai és műveltség központjai voltak. A város német polgárságának a német területekkel kialakított gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai tették lehetővé a reformáció gyors elterjedését és elfogadását. Már az 1520–1530-as években több lutheránus prédikátor és teológus működött a felső-magyarországi szabad királyi városokban, melyek a 16. század második felében a megalakuló evangélikus egyház központjaivá formálódtak. Ugyanebben az időben kezdett Magyarország területén egyre erőteljesebben utat törni magának a svájci reformáció is, melynek terjedését az evangélikus magisztrátusok akadályozták. A kálvinizmus leginkább ott tudott gyökeret verni, ahol jelentősebb számú magyar polgár élt, tehát Kassán és Eperjesen. Hitüket sokszor csak titkos kálvinizmus formájában tudták gyakorolni, és kemény harcot folytattak a városok vezetésével gyülekezeteik létrehozásáért. Kassán ebben a folyamatban Bocskai István és I. Rákóczi György fejedelmek közbenjárása segített.

³⁴ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. 4. Bp., 1897. 251. p.

³⁵ ESZE, 1944. 6–7. p.

³⁶ ESZE, 1944. 10. p. A kórház épülete máig áll, most az eperjesi egyetem egyik karának székhelye.